

İSMÂİL SİRÂCEDDÎN-İ ŞİRVÂNÎ-İ KÜRDEMİRÎ VE KAFKASLARDA NAKŞİBENDİYYE - HÂLİDİYYE KOLLARI

Zafer ERGİNLI* İbrahim EROL**

Öz

XIX. yüzyılın başlarında Kafkaslara Nakşibendiliğin gelmesinden sonra tasavvuf kültürüne aşına olan Kafkas halkları bu yeni tarikatı kolayca benimsemiştir. Azerbaycan ve Dağıstan'da hızla yayılan Nakşibendiliğin Hâlidîyye Kolu'nun Kafkaslardaki ilk mürşidi Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden İsmâil Sirâceddin Şîrvânî Kürdemirî'dir. Onun Azerbaycan (Şîrvan) ve Dağıstan'daki irşad faaliyetleri sonucunda bölgede pek çok sûfi ve mürşid yetişmiştir. İsmâil Kürdemirî'nin Anadolu'ya göç etmesinden sonra onun müridleri Nakşibendiliği Kafkaslarda devam ettirmişlerdir. Sonraki dönemlerde Kürdemirî'nin talebelerinin faaliyetleri sonucunda bölgede bazı Nakşibendî kolları zuhur etmiştir. Bu kolların bazıları Ruslara karşı yapılan mücadelelere aktif bir şekilde iştirak ederek Müridizm hareketine tasavvufi bir karakter kazandırmıştır. Bu çalışmamızda İsmâil Kürdemirî'nin hayatını ele alarak Azerbaycan ve Dağıstan'da ortaya çıkan Nakşibendî kollarını ve temsilcilerini tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Nakşibendilik, Hâlidîlik, İsmâil Şîrvânî Kürdemirî, Kafkaslar.

* Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(zafer.erginli@erdogan.edu.tr)

** Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(ibrahim.erol@erdogan.edu.tr)

ISMĀIL SIRĀJEDDIN-Ī SHIRVĀNĪ KURDAMİRĪ AND NAQSHBANDIYYAH – KHALIDIYYAH BRANCHES IN CAUCASUS

Abstract

In the beginning of nineteenth century, Caucasian people who were familiar with the culture of Sufism have easily adopted this new order after the arrival of the Naqshbandiyyah in the Caucasus. Ismail Shirvānī Kurdamirī, one of the followers of Mawlānā Khālid el-Bagdādī is the first murshid of Khalidiyyah, a branch of Naqshbandiyyah which rapidly spread in Azerbaijan and Daghistan in Caucasus. As a result of his irshad activities in Azerbaijan (Shirvan) and Daghistan many sufis and murshids came in sight in the region. After Ismail Kurdemirī's immigration into the Ottoman Empire, his murīds continued the dervish order of Naqshbandiyyah and Khalidiyyah in Caucasus. In later periods as a result of activities of Kurdamirī's pupils some Naqshbandī branches have appeared in the region. Some of these branches have given the Muridism its mystical character by actively participating in the struggle against the Russians. In this study, we will address the life of Ismail Kurdemirī, and introduce Naqshbandiyyah branches and its murshids in Azerbaijan and Daghistan.

Keywords: Naqshbandiyyah, Khalidiyyah, Ismāil Shirvānī Kurdamirī, Caucasus.

الخلاصة

إسماعيل سراج الدين الشرواني الكردي والشعب النقشبندية – الخالدية في القوقاز
ملخص: في بداية العصر التاسع عشر، بعد إتيان النقشبندية إلى القوقاز، شعوب القوقاز الذين يعرفون ثقافة التصوف اعتنقوا هذه الطريقة الجديدة بسهولة. المرشد الأول لشعبة الخالدية التي ازدهرت في أذربايجان وداغستان هو إسماعيل سراج الدين الشرواني الكردي من خلفاء مولانا خالد البغدادي. بسبب عمليته الإرشادية في شروان وداغستان تلقى الصوفيون الكثيرون تعليمه في المنطقة. وبعد هجرة الكردي إلى آتاتولي حافظ طلابه على الطريقة النقشبندية في القوقاز. بعد مدة قصيرة ظهرت الشعب النقشبندية الجديدة ناتجا عن عمليات طلاب الكردي. قد اشتركت بعض هذه الشعب في حركة الموردين ومنحتها الميزات الصوفية. في هذه مقالتنا نبحت عن حياة إسماعيل الكردي وندرس شعبا ظهرت في الأذربايجان وداغستان ومرشديها.

كلمات مفتاحية: النقشبندية، الخالدية، إسماعيل الشرواني، الكردي، القوقاز

A. GİRİŞ

Hız. Ömer döneminden itibaren Kafkasya, Müslüman Arapların fetih hareketlerine sahne olmuştur. Bu fetihler Hız. Osman döneminde artarak devam etmiştir. Bu dönemde bölgeye vali olarak gönderilen Velîd b. Ukbe (ö. 61/680) günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan olarak bilinen bölgeleri fethederek bölge halkıyla anlaşma yapmıştır.¹

Kafkaslara Türklerin yerleşmesi ise XI. yüzyılda başlamış daha sonraki dönemlerde bölgenin güneyinde bulunan Azerbaycan² tamamen bir Türk ülkesi haline gelmiştir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Altınorda Devleti'yle İslâmiyet bölgede benimsenmeye başlanmış, 1475'te de Kırım hanlığı Osmanlılara bağlanmıştır. Böylece Kafkas dağlarının kuzeyi de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.³

Fetih hareketleriyle birlikte Kafkas bölgesinde sûfîler ve tarikatlar da sosyal, siyasî ve askerî alanlarda kendilerini hissettirmeye başlamışlardır. Tasavvuf tarihinde adına rastladığımız pek çok önemli sûfî bu bölgede yaşamış ve bazı

¹ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul: 2013, s. 372, 374.

² Azerbaycan sınırları bölgeye hükmedenlerle birlikte süreç içerisinde birçok değişikliğe uğramıştır. Tarihî Azerbaycan sınırları kuzeyde Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Dağları sınır olmakla, batıda Anadolu, güneyde İran'ın orta ve kuzey kısmına kadar uzanmaktadır. XIX. yüzyıl başlarındaki Rus istilası sonrasında İran ile Rusya arasında yapılan Türkmençay anlaşması ile ülke, Aras Nehri sınır olmakla Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmıştır. Bu açıdan bakıldığında günümüzde İran sınırları içerisinde kalan Tebriz, Erdebil, Zencan, Hemedan, Hoy, Ebher, Meraga, Sühreverd ve Firuzkubâd (Firuzâbâd) Azerbaycan'ın tarihî şehirleri sayılmaktadır. Azerbaycan'ın genel tarihi göz önüne alındığında ise sınırları, kuzeyde Tiflis'in güneyinden Derbent hattı ile Hazar Denizine ulaşır. Doğuda Hazar sahilinden Derbent-Bakû-Astara-Zencan hattı ile güneye iner. Güneyde Hemedan'dan Urumiye'ye uzanır. Batıda ise Türkiye'nin doğu sınırı boyunca uzanan geniş bir sahayı ihata eder. Çalışmamız açısından büyük öneme sahip Şirvan bölgesi ise XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çok büyük bir bölgenin adı olarak kullanılmıştır. Şirvan eyaleti doğuda Hazar Denizi, güney batıda Kür Çayı ile kuzey batıda Alazan (Kanık) Çayına kadar uzanan bölgeyi, kuzeyde ise Kafkas sıra dağlarıyla Taberasan, Küre, Gazikumuk şehirlerini kapsayan geniş alanı ifade etmektedir. Günümüzde Azerbaycan'ın genelde orta kesimlerini özelde ise Alibayramlı şehrini ifade etmek için kullanılan Şirvan adının tarihte Bakü, Şeki, Salyan, Kuba, Derbent, Taberasan, Küre ve Samur gibi çok geniş bir araziye ifade ettiği söylenilebilir. Geniş bilgi için bk. Abbâskulu Bakihanov, *Gülistân-ı İrem*, Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, 2010, 9; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1979, II, 93-95.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Hız. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2018, s. 298, 303.

önemli tarikatlar da bu bölgede ortaya çıkmıştır. Hüseyin b. Yezdânyâr (ö. 334/945), Ebû Bekir Tâhir el-Ebherî (ö. 330/941), Ebü'l-Hüseyin Bündar b. Hüseyin eş-Şirâzî (ö. 395/964), Ebü'l-Hasen el-Bûşencî (ö. 348/959), ve Ebû İshâk İbrâhim b. Ahmed b. Müvelled (ö. 342/953) Azerbaycan'ın tarihî sınırları içerisinde ortaya çıkmış ilk sûflerendir.⁴ Tasavvufun sistemleştiği XII. asırdan sonra Sühreverdîye⁵ kaynaklı Ebherîye,⁶ Zâhidiye,⁷ Halvetiye⁸ ve Safeviye⁹ tarikatları Azerbaycan'da¹⁰ doğmuştur. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası ile Anadolu arasında tarihin her döneminde tasavvuf alanında canlı bir ilişki olagelmıştır.¹¹

Azerbaycan'a daha sonra gelen tasavvuf ekollerinin şüphesiz en büyüğü Nakşibendiye tarikatıdır. Bu tarikatın Azerbaycan'daki ilk büyük temsilcisi XV. yüzyılda Nahçıvan, Tebriz ve Akşehir'de yaşamış olan Şeyh Ni'metullah en-Nahcuvânî'dir.¹² Bu dönem aynı zamanda Nakşibendîliğin Azerbaycan'daki birinci dönemidir.

⁴ Mehmet Rıhtım-Fariz Halilli, *Mevlânâ İsmayıl Sirâceddîn Şirvânî*, Bakü: 2011, s. 13.

⁵ Tarikat bu günkü İran'ın Cibâl eyaletine bağlı Sühreverd kentinde Ebû Necîb Abdülkâhir tarafından kurulmuş ve yeğeni Şihâbüddîn Ebû Hafs Ömer Sühreverdî tarafından sistemleştirilmiştir. Alexandar Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, Çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2008, s. 184.

⁶ Abdülkâhir Sühreverdî'nin baş halifesi olan Kudbeddîn el-Ebherî (ö. 622/1225) tarafından Güney Azerbaycan'ın Ebher kahasında kurulmuştur. Bk. Mahmûd Celaleddîn el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Hulviyye*, Hz. Mehmet Serhan Tayşî, İstanbul: MÜ. İlahiyat Vakfı Yayınları, 1993, s. 269.

⁷ Araştırmalarda Ebherîye tarikatının devamı olarak zikredilmiş olup kurucusu İbrâhim Zâhid-i Geylânîdir. bk. Mehmet Rıhtım, *Seyyid Yahyâ Şirvânî ve Şifau'l-Esrâr Adh Eseri*, Bakü: 2010, s. 46.

⁸ Pir Ömer Halvetî'nin (ö. 799/1397) Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde kurduğu ve Seyyid Yahyâ Şirvânî (ö. 866/1460) tarafından sistemleştirilen bir tarikattir.

⁹ Safiyyudîn el-Erdebilî (ö. 1334) tarafından Erdebil'de kurulmuştur. Hulvî, *Lemezât*, s. 327

¹⁰ Sözü edilen tarikatların doğduğu ve faaliyet gösterdiği mıntıklar her ne kadar bu gün İran'ın resmî sınırları içerisinde olsa bile o dönemde güney Kafkasya olarak adlandırılmaktaydı. Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası için bk. Togan, "Azerbaycan", II, 93-95.

¹¹ Özellikle Halvetiye tarikatının ikinci kurucusu olan Yahyâ eş-Şirvânî'ye intisap etmek için Anadolu'dan gelerek tekrar Anadolu'ya dönen meşhur sûfler şunlardır: Pîr Muhammed Erzincânî (ö. 879/1474), Molla Ali Halvetî (ö. 867/1463), Dede Ömer Rûşenî (ö. 892/1478), Habîb-i Karamânî (ö. 902/ 1479). Halvetilik büyük ölçüde bu şahsiyetler sayesinde Anadolu'ya yayılmıştır. (Hulvî, *Lemezât*, s. 409-411)

¹² Rıhtım - Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, 38.

Azerbaycan'da Nakşibendîlik, XIX. yüzyılın başlarında Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden İsmâil Siraceddîn eş-Şîrvânî el-Kürdemirî ile birlikte tekrar faaliyet göstermeye başlamıştır. Kürdemirî ile birlikte genelde Kafkaslarda hususen de Şîrvan'da son derece hızlı bir yayılma gösteren Nakşibendîliğin Hâlidîyye kolu, gerek sosyal ve dinî hayata müdahalesiyle gerekse de o dönemde Ruslara karşı yapılan mücadelelerde ön planda olmasıyla aktif bir tarz benimsemiştir.¹³

Hâlidîlik Kürdemirî'nin bölgedeki halifeleri vasıtasıyla Kafkaslarda üç kola ayrılmıştır. Bunlardan birincisi Molla Muhammed Yeragî (ö. /1254/1838) ve Cemâleddin Gazikumukî (ö. 1285/1869) ile yayılan Dağıstan koludur. İkincisi Mir Hamza Nigârî (ö. 1303/1886) ile yayılan Karabağ kolu, üçüncüsü ise Yahya Bey Kutkaşınî¹⁴ (Dağıstânî) (ö. 1285/1869) ile Kuzey Batı Azerbaycan'da yayılan ve daha sonra Mahmûdiyye olarak anılacak olan Car-Balaken koludur.¹⁵

Kuzey Batı Azerbaycan'da Câr-Balaken (Zakatala, Balaken, Kak) bölgesinde yayılmaya başlayan Hâlidîlik, kısa zamanda kendisine taraftar bulmuştur. İsmâil Kürdemirî'nin halifelerinden Hacı Yahya Bey Kutkaşınî ile başlayıp Yunus Efendi el-Lelelî (ö. 1276/1860) ile devam eden bu kol Almalılı Mahmûd Efendi ile Azerbaycan, Dağıstan ve Rusya'nın bazı bölgelerinde geniş kitlelere ulaşmıştır.¹⁶

B. İSMÂİL EŞ-ŞİRVÂNÎ EL-KÜRDEMİRÎ'NİN HAYATI VE İRŞAD FAALİYETLERİ

Tam adı Mevlânâ İsmâil b. Ahmed olan Siraceddîn Kürdemirî eş-Şîrvânî olan Şeyh İsmâil Şîrvan olarak adlandırılan bölgede Şamahı Hanlığı'nın Bölüket

¹³ A. Benningsen – C. Lemerrier-Quellejay, *Sûfi ve Komiser, (Rusya'da İslâm Tarikatları)*, Trc. Osman Türer, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988, s. 81.

¹⁴ Günümüzde Azerbaycan'ın Gabele ve Oğuz bölgeleri 1800'lü yıllarda "Kutkaşın" ismiyle Şeki hanlığının içerisinde yer almaktaydı. bk. Tovfik Mustafazâde, *Azerbaycan Hanlıklarının Kısa Tarihi*, Bakü, 2011, s. 140.

¹⁵ Cemâleddin b. Abdurrahmân el-Gâzîgumukhî, *el-Âdâbu'l-Mardîyya fi't- Tarikati'n-Nakşibendîyye*, Mohaçkale: Muhammed Mirzâ Mavrayev Matbaası, 1905, s. 80, 81; Şuayb Efendi b. İdris el-Bâkını, *Tabakâtü'l-Havâceğân-ı Nakşibendîyye ve Sâdâti'l-Meşâihi'l-Hâlidîyye el-Mahmûdiyye*, Mohaçkale: Dârü'r-Risâle, 2014, s. 541; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şîrvânî*, s. 82, 101, 124.

¹⁶ Bâkını, *Tabakât*, 409; Muhammed Murâd el-Kazanî, *Zeyl-ü kitâbi'r-Reşehât 'Ayni'l-Hayât*, Thk. Âsım İbrâhim el-Keyyâlî, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008, s. 538; Hasan b. Muhammed Hilmî Dağıstânî, *Sirâcü's-Sa'âdât fi Siyeri's-Sâdât*, Dağıstan: Dârü'r-Risâle, 2011, s. 146, 147.

Mahalı'na¹⁷ bağlı Kürdemir kentinde 1197/1782-83 yılında doğmuştur.¹⁸ Kürdemir'e nisbetle el-Kürdemirî, Şirvan'a nisbetle de eş-Şirvânî nisbesi ile anılmıştır.¹⁹ Bazı kaynaklarda ise "Zebîhullâh" olarak da isimlendirilmiştir.²⁰

Uzun boylu, sağlam bir vücut yapısına sahip, siyah gözlü ve gür sesli olan İsmâil Kürdemirî'nin babasına dair bir malumat olmasa da son dönem bazı araştırmacılar babasının Şeyh Enver Şirvânî olabileceğini tahmin etmektedirler.²¹ Vassâf, İsmâil Kürdemirî'nin neslinin ilim erbabı olduğunu ve Kürdemirî'nin de ecdadının yoluna tabi olarak küçük yaşlardan itibaren ilim tahsiline başladığını belirtmiştir.²² İlk eğitimine Şamahı'da başlamış ve orada Mehmet Nuri Efendi'den Arapça dersi almıştır.²³

Daha sonra Kürdemirî 1215/1801 yılında Erzincan'a giderek dönemin meşhur âlimlerinden olan Evliyazâde Abdurrahman Efendi'nin derslerine iştirak etmiş ve ondan icâzet almıştır. Ardından Tokat'a gelerek burada da bir müddet ikamet etmiştir. Oradan Bağdat'a giderek burada Şeyh Yahya Mervezî el-İmâdî'den²⁴ fıkıh dersleri ve Molla Muhammed b. Âdem'den ulûm-i hikemiyye okumuştur.²⁵

Bağdat'tan 1805 yılında Burdur'a giden Kürdemirî burada da fıkıh okumuştur. Vassâf ise Kürdemirî'nin Burdur'da mahallî öğrencilere ders verdiğini belirtmiştir.²⁶ Bir yıl sonra Şirvan'a dönen Kürdemirî hacca gideceği 1813 yılına kadar doğduğu yer olan Kürdemir'de medresede eğitime yedi yıl aralıksız devam

¹⁷ Bu ifade XIX. yüzyılda Azerbaycan hanlıklarına bağlı büyük yerleşim yerlerini ifade etmek için kullanılmıştır. O dönemler Şamahı Hanlığı'nın Böluket Mahalı'na bağlı kentler şunlardır: Ağsu, Kürdemir, Garasakallı, Külüllü, Ağrı, Kengerli, Növüs, Binecik, Daraklı ve Aşhmezim. bk. Mustafazâde, *Azerbaycan Hanlıklarının Kısa Tarihi*, s. 205.

¹⁸ İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yay., 1982, I, 436.

¹⁹ Nezir Durkilî, *Nüzhetu'l-Ezhân fî Terâcim-i Ulemâ-i Dağîstân*, Thk. Ebû Bekir b. Sehâvet ed-Durkilî, Dağistan: [t.y.], s. 478.

²⁰ Bâkîni, *Tabakât*, s. 409.

²¹ Rıhtım-Halilli, İsmayıl Şirvânî, s. 55; M. M Hacıyev, *Solnitse Nastavleniya Şeyh Mahmud Efendi Ego Nastavniki i Premniki, Mohaçkale: Nûru'l-İslâm*, 2011, s. 43.

²² Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2015, II, 360.

²³ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, II, 361. Rıhtım Bu ismin bölgede XVIII. asırda Baba efendi diye tanınan Şirvanlı Baba olduğunu iddia etmektedir. Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, 55. Ayrıca bk. Abbâskulu Bakihanov, *Gülîstân-ı İrem*, Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, 2010, s. 252.

²⁴ Fıkıh, Hadis ve Hadis usulü gibi ilimlerde âlim olan Yahya el-Mervezî el-İmadî Mevlânâ Hâlid el-Bağdadî ile tanıştıktan sonra ona intisap ederek tarikata girmiştir. İbrâhim Fasih Haydarî, *Mecdü't-Ta'lid*, Trc. Eser Sazak, İstanbul: Semerkand Yay., 2011, s. 107.

²⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, II, 361.

²⁶ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, II, 361.

etmiş olup aynı yıl otuz iki yaşında Mekke, Medine ve Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra İstanbul'a gelmiştir.²⁷

Kürdemirî'nin İstanbul'a geldiği dönemlerde tasavvufa ve manevî ilimlere merakının başladığı görülmektedir. Mevlânâ Abdullah ed-Dihlevî'yi (ö. 1240/1824) ziyaret etmek ve manevî olarak ondan istifade etmek için Hindistan'a seyahat etmek istemesi buna işaret etmektedir.²⁸ Yaya olarak çıktığı bu seyahatte Kürdemirî, Basra'ya kadar gelmiş fakat kaynaklara göre manevî bir işaretle Şam'a yönelerek Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (ö. 1242/1827) yanına gitmiştir.²⁹

1813'ten 1817 yılına kadar dört sene Mevlânâ Hâlid'in yanında kalan İsmâil Kürdemirî, seyrüsülûkünü burada tamamlamıştır.³⁰ Rivayete göre henüz hiçbir ders ve sohbet yapmadan önce şeyhinin emriyle bir müddet halvete girmiştir. Halvet sonrası yine şeyhinin emriyle tuvaletleri temizlemeye başlamış ve bu hizmetine bir müddet devam etmiştir. Bu yolla kendisini diğerlerinden daha aşağı, hor ve hakir görmeyi öğrenmiştir.³¹

İsmâil Kürdemirî'nin Amasya'daki türbesinde bulunan levhada onun sülûkünden sonra kendi memleketinde zahirî ve batınî ilimle halkı irşad için hilâfet-i mutlaka sahibi olduğu kayıtlıdır. Fakat şeyhi Mevlânâ Hâlid'in imzasının bulunduğu icâzetnâme, İsmâil Kürdemirî'nin memleketi Kürdemir'e döndüğü tarihten dört yıl sonraki yıl olan 1821'e tekabül etmektedir. Mevlânâ Hâlid'in verdiği bu icâzetnâme İsmâil Kürdemirî'nin onun halifesi olduğunun delillerinden biridir. Ayrıca kaynakların tamamı Mevlânâ Hâlid'in Kafkaslara gönderdiği tek halifesinin de İsmâil Kürdemirî olduğunu belirtmektedirler.³²

Şam'dan döndükten sonra doğduğu yer olan Kürdemir'de yaşamaya devam eden Kürdemirî burada tarım ve hayvancılık yaparak geçimini temin etmiştir. Babasından kalan bahçede dut ağaçları olması sebebiyle ipek böceği beslemiştir.

²⁷ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, II, 361, İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 436.

²⁸ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 436.

²⁹ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, II, 361; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 436. Ayrıca bk. Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şîrvânî*, s. 57.

³⁰ Haydarî, *Mecdü't-Ta'lid*, s. 137; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1989, s. 247.

³¹ Hilmî Dağistanî, *Sirâc*, s. 145.

³² Haydarî, *Mecdü't-Tâlid*, s. 138. Bennigsen'in, Kürdemirî'nin Molla Muhammed Yeragî'nin talebesi Has Muhammed Şîrvânî'den tarikâtı aldığına dair verdiği bilgi doğru değildir. Kaynaklar Kürdemirî'nin Kafkaslarda ilk Hâlidî şeyhi olduğunu belirtmiş ve ayrıca Has Muhammed Şîrvânî'nin hem Molla Muhammed Yeragî'nin talebesi hem de Kürdemirî'nin müridi olduğunu ifade etmişlerdir. Bk. Bâkımî, *Tabakât*, s. 412; Haydarî, *Mecdü't-Tâlid*, s. 137.

Kürdemir'deki irşad faaliyeti yıllarında evlenmiş ve ilk oğlu Abdülhamid Efendi burada doğmuştur.³³

Tarih boyunca pek çok sūfînin yaşamış olduğu bir yer olan Şirvan, Kürdemir'nin irşad faaliyetleri için oldukça uygun bir yerdi. Çünkü miladî XII. yüzyıldan başlayarak bölgede pek çok âlim, fakih ve sūfî faaliyet göstermiştir. Bu sebeple bazı araştırmalar, tamamına yakını Hanefî ve Şafîî mezhebine müntesip, hadis, fıkıh ve tasavvuf alanında eser sahibi olan “Şirvânî” lakaplı yetmiş küsur âlimin ismini zikrederek bölgede ilmî ve irfanî bir damarın bulunduğu işaret etmiştir.³⁴

Mevlânâ Hâlid'den aldığı icâzetnâme gereği Şirvan'da Nakşibendîliği-Hâlidîliği yayan Kürdemirî, artık dinî bir lider olarak tanınmaya başlamıştır. Etraf kentlerden pek çok zevat Kürdemirî'ye mürid olmaya başlamıştır. Bölüket Mahalı'nın Kürdemir kentinden Hacı Mahmûd Baba (ö. 1309/1891), Külüllü kentinden Hacı Ahmed Efendi (ö. 1856/1273), Ceyli kentinden Hacı Muhammed Nâbi Efendi (ö.?), Karasubar Mahalı'nın Zerdap kentinden Molla Ahmed (ö.?) bu müridlerin ilkleridir.³⁵

Kürdemirî'ye intisap edenlerin en önemlilerinden biri şüphesiz Has Muhammed Efendi (Şirvânî)'dir (ö. 1274/1857). Aslen Şirvanlı³⁶ olan Has Muhammed Efendi Dağıstan'da Molla Muhammed Yerağî'den (ö. 1253/1838) medrese dersleri almıştır. Bu esnada vatanına dönen Has Muhammed burada Kürdemirî ile tanışarak onun müridi olmuştur. Şeyhinin yanında bir müddet kalan Has Muhammed daha sonra Dağıstan'da irşad vazifesiyle Kürin Hanlığı'nın Yukarı Yerağ kentine dönmüştür.³⁷ Bir müddet sonra Has Muhammed, ilk hocası Molla Muhammed Yerağî ile birlikte Şirvan'a gelip onun Kürdemirî'ye intisap etmesine vesile olmuştur.³⁸

³³ İnal, Son Sadrazamlar, I, 437; Rıhtım-Halilli, *İsmayil Şirvânî*, 69.

³⁴ Elnur Nasirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Alimler*, Bakü: Nurlar Neşriyyat, 2011, s. 226, 257.

³⁵ Arif Beşirov, “Mevlânâ İsmâil Sirâceddin Şirvânî Kafkas Müridizm'inin Banîsidir”, *I. Uluslararası Hamza Nigârî Sempozyumu*, Amasya: 2012, s. 33-39; Ahmed Niyazov, *XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimal-Garbinde Dini Hayat, İlim, Medreseler*, Bakü: Nurlar Neşriyyat, 2016, s. 43-55.

³⁶ Bâkını, *Tabakât*, s. 423; John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, Trc. Sedat Özen, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995, s. 284.

³⁷ Cemâleddin b. Abdurrahman Gazikumukî, *el-Âdâbu'l-Marziyye fi't-Tarikati'n-Nakşibendiyye*, (Tıpkı Basım) Mohaçkale: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1905, s. 81; el-Alkadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 112.

³⁸ Konu Kafkaslarda Hâlidîyye kolları başlığı altında incelenecektir.

Şirvan'da kaldığı yıllarda İsmâil Sirâceddin Kürdemirî'nin en önemli müridlerinden biri de Muhammed Salih Şirvânî'dir (ö.?). Kendisi hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunan Muhammed Salih Şirvânî Azerbaycan'daki son dönem Nakşî-Hâlidî şeyhlerinden Talalı Ahmed Efendi'ye göre Nakşibendî-Hâlidî yolunun büyüklerindedir.³⁹

Kürdemirî'nin Azerbaycan'daki halifesi Hacı Mahmûd Efendi'nin faaliyetleri neticesinde Karabağ, Borçalı ve Kazak bölgesinden pek çok insan tarikata girmiştir. Bunların büyük bir kısmı Kürdemirî'yle birlikte Türkiye'ye göç ederek Amasya ve çevresinde yerleşmişlerdir.⁴⁰

Çarlık Rusyası 1820'li yıllardan sonra Şirvan arazisindeki baskılarını artırmış, İsmâil Kürdemirî'nin ve müritlerinin faaliyetlerini bir tehlike olarak görmeye başlamıştır. Müritlerinden Bakülü Hacı Memmed Nebi'nin ve Zerdap bölgesinden Molla Ahmed'in Sibirya'ya sürgün edilmeleriyle başlayan süreç hız kesmeden devam etmiştir.⁴¹

Azerbaycan ve Dağıstan'daki tasavvufî faaliyetlerin başında İsmâil Kürdemirî'nin olduğunu anlayan Ruslar onu bölgeden sürgün etmeye çalışmıştır. Şeyh, bu badireden Mustafa Han'ın hanımı, Şeki Han'ı Hüseyin Müştak'ın kızı olan Fatma Begüm'ün⁴² ricasıyla kurtulabilmiştir.⁴³ Fakat bu hadisenin akabinde Şirvan'ı terk etmesi için İsmâil Kürdemirî'ye baskı yapılmaya devam edilince o da 1826'da o sıralar Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Ahıska'ya göç etmiştir.⁴⁴

Vassâf, Kürdemirî'nin müritleriyle birlikte Ruslara karşı mücadele ettiğini bu sebeple yakalanıp hapsedildiğini, bölgeden ayrılması ve yerine halifelerinden

³⁹ Bâkinî, *Tabakât*, s. 419; Hilmî, *Sirâc*, s. 146.

⁴⁰ Kürdemir kenti daha sonra birkaç kente bölünmüş olup bunlardan biri de "Şihimli" (şeyhimli) kentidir. Bu kentte halen daha Memmedli nesli yaşamakta ve İsmâil Sirâceddin'in manevî mirasına sahip çıkmaktadırlar. İsmâil Kürdemirî'nin tarlası bugün de Mevlânâ Bağı adıyla Memmedli nesli tarafından sahip çıkılan bir ziyaretgâhtır. Araştırmacılar M. Rihtım ve Fariz Halilli bölgede bu aile mensuplarıyla görüştüklerini ve İsmâil Kürdemirî'nin neslinden olduğunu düşündükleri Hacıbala adlı kişinin evinde onun eşyalarına rastladıklarını belirtmişlerdir. Kürdemir halkı bu insanları Mevlânâ İsmâil Sirâceddin Kürdemirî'nin varisleri olarak günümüzde bile ziyaret edip hürmet göstermektedirler. Bk. Rihtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 69, 70.

⁴¹ Beşirov, "Mevlânâ İsmâil Sirâceddin", s. 38.

⁴² 1820'lerde Şamahı Hanlığı'nın en büyük mahalı sayılan Böluket'e bağlı on kent olup bunlardan biri de Kürdemirdir. Yüz küsur ailenin yaşadığı Kürdemir o sırada Şirvan Hân'ı olan Mustafa Hân'ın hanımı Fatma Begüm'ün mülkü sayılmaktaydı. Bk. Mustafazâde, *Azerbaycan Hanlıkları*, s. 220, 222; Rihtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 68.

⁴³ Rihtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 68.

⁴⁴ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 436; Hacıyev, *Şeyh Mahmud Efendi*, s. 50; Rihtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 73.

Ahmed Efendi'yi rehin bırakması şartıyla salıverildiğini rivayet etmiştir.⁴⁵ Bir süre Ahıska'da kalan İsmâil Kürdemirî burada da irşad faaliyetlerine devam ederek Hâlidîliği yaymıştır. Ahıska'nın Şirvan'a ve Dağıstan'a yakın olması sebebiyle Kürdemirî faaliyetlerine devam edebilmiş, Ahıska bölgesinde de pek çok insanı tarikata kazandırmıştır. 1825'te Rusya'nın merkezine sürgün edilen Şirvanlı müritlerinden, Zerdablı Molla Ahmed Efendi de şeyhine orada yetişmiştir.⁴⁶

1828 yılında Osmanlıların Ahıska'yı Ruslara bırakmasından sonra⁴⁷ İsmâil Kürdemirî burayı da terk edip Amasya'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Onunla beraber hem Şirvanlı hem de Tiflisli müritler Amasya'ya göç etmişlerdir.⁴⁸ 1832 yılında Amasya'dan Sivas'a gelen İsmâil Kürdemirî burada dokuz yıl kalmış ve irşad faaliyetlerine devam etmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'ın Karabağ eyaletinin Bergüşâd mahalının Cicimli kentinde doğan Mir Hamza Seyyid Nigârî (ö. 1301-02/1886) bu dönemde Şeyhe intisap etmiş ve onun hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra birlikte Amasya'ya dönmüşlerdir.⁴⁹

1841'de Sivas'tan Amasya'ya dönen İsmâil Sirâceddin burada yedi yıl daha yaşadıkdan sonra 1848 yılında vebaya yakalanarak vefat etmiştir. Daha sonra oğlu Mehmet Rüştü Paşa (ö. 1290/1874) tarafından şeyhe bir türbe yaptırılmıştır. Türbenin olduğu tepe önceleri "Şamlılar Üstü" olarak anılmaktayken türbeden sonra burası "Şirvanlı Türbesi" olarak adlandırılmıştır.⁵⁰

1. İsmâil eş-Şirvânî el-Kürdemirî'nin Müstakil Halifeleri

İsmâil Kürdemirî henüz Şirvan'dayken kendisine farklı bölgelerden pek çok insan gelip intisap etmiş ve ondan Nakşibendîliğin esaslarını öğrenmiştir. Tarikat Kürdemirî'e yakın olan bölgelerde yayılmaya başlamış daha sonra komşu kentler

⁴⁵ Vassâf, *Sefîne-i evliya*, II, 361.

⁴⁶ Bu zât İsmâil Sirâceddin ile birlikte Türkiye'ye gelerek Nakşibendi şeyhi Hacı Ahmed Kıyasi Efendi Şirvani olarak tanınmıştır. Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, II, 363; Rıhtım-Halilli, *İsmâil Şirvânî*, s. 73; Niyazov, *Azerbaycan'ın Şimal-Garbinde Dini Hayat*, s. 46.

⁴⁷ Bu tarihten sonra Osmanlılar Kafkaslardaki durumla ilgilenme imkanı bulamamışlardır. Bu nedenle Kafkas halklarıyla Ruslar arasındaki mücadeleler daha vahşi ve kanlı olmuştur. Bk. İsmâil Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1958, s. 416.

⁴⁸ Rıhtım-Halilli, *İsmâil Şirvânî*, s. 74.

⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1942, s. 40, 41.

⁵⁰ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, sđl. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 1996, I, 64.

olan Zerdap ve İlisu'dan gelenler Hâlidîliği Azerbaycan'ın Kuzeyi başta olmakla diğer bölgelere taşımışlardır.⁵¹ Kürdemirî'den tarikatu yayma icâzeti aldıktan sonra Azerbaycan ve Dağıstan'ın farklı bölgelerine dağılan ve kendisinden sonra herhangi bir halifesi olmayan müstakil halifeler mevcuttur. Bunlardan bazıları İsmâil Kürdemirî ile Anadolu'ya göç etmiş, bazıları da buldukları bölgede kalarak Hâlidîliği tebliğ etmeye devam etmişlerdir.⁵² İsmâil Kürdemirî'nin bir kol oluşturmayan veya haklarında fazla malumat bulunmayan müstakil halifelerini şu şekilde sıralayabiliriz.

a. Muhammed Salih eş-Şirvânî

Dönemi anlatan kaynaklar bu zât hakkında fazla bir malumatın olmadığını belirtmişlerdir.⁵³ Lâkin Hâlidîliğin Câr-Balaken kolunun şeyhlerinden Talalı Ahmed Efendi (ö. 1321/1904) onun için; “Şeyhimiz Hâce Muhammed Salih Şirvânî, İsmâiliyye⁵⁴ halifelerinin en büyüklerindendir.” diye bir ifade kullanmıştır.⁵⁵

Dönemin Şirvan ve Dağıstan sûfleri hakkında bilgi veren Şuayb Efendi Bâkînî'de İsmâil Kürdemirî'nin, Muhammed Salih Şirvânî ve Has Muhammed Şirvânî'den başka halifeleri hakkında bilgisinin bulunmadığını eserinde beyan etmektedir.⁵⁶

⁵¹ Bâkînî, *Tabakât*, s. 419; Hilmî, *Sirâcü's-Sa'âdât*, s. 146. Niyazov, XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimal-Garbinde Dini Hayat, s. 43.

⁵² Kürdemirî'nin müridlerini ve halifelerini ele alan araştırmalar yok denecek kadar azdır. Hilmî Dağıstânî'nin, Hâşim el-Yemşânî isimli bir zâtın Kürdemirî'den icâzet aldığını zikretmesi, Kürdemirî'nin kaynakların zikretmediği başka halifelerinin de olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Zira Hâşim el-Yemşânî'nin kim olduğu ve tarikatu Kürdemirî'den ne zaman aldığı hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcu değildir. Kürdemirî'nin bazı Halifeleri için bk. Hilmî Dağıstânî, *el-Burûcü'l-Müşeyyedebi'n-Nusûsu'l-Müeyyede*, nşr. Abdülcelîl Atâ, Beyrut: Darü'n-Nü'mân li'l-'Ulûm, 1996, s. 349.

⁵³ Bâkînî, *Tabakât*, s. 418; Hilmî Dağıstânî, *Sirâc*, s. 146.

⁵⁴ Talalı Ahmed Efendi buradaki İsmâiliyye ifadesiyle kanaatimize göre el- Kürdemirî'nin halifelerini ve onunla Kafkaslarda yayılmaya başlayan Hâlidîliği kastetmiştir. Çünkü hem o dönemde hem de sonraki dönemlerde tarikatu ifade etmek için İsmâiliyye ifadesi kullanılmamıştır.

⁵⁵ Bâkînî, *Tabakât*, s. 418.

⁵⁶ Bâkînî, *Tabakât*, s. 419.

b. Hacı Ahmed Kıyâsî

Şirvan'da Molla Ahmed adıyla bilinen bu zât İsmâil Kürdemirî'ye intisap eden ilk halifelerdendir. Şamahı Hanlığı'nın Karasubar Mahalı'nın şimdiki adıyla Zerdap bölgesinde doğmuştur. Küçük yaşlardan itibaren zahirî ve batınî ilimleri tahsil etmiş ve son olarak İsmâil Kürdemirî'ye mürit olmuştur. 1825 yılında Rusya'nın bölgedeki generali Yermalov'un emri ile sürgüne gönderilen Hacı Ahmed, şeyhi İsmâil Kürdemirî'nin Anadolu'ya hicret haberini alınca sürgünden kaçarak Ahıska'da şeyhine yetişerek onunla birlikte Amasya'ya gitmiştir. Amasya'da olduğu sıralarda İsmâil Kürdemirî'den hilâfet almıştır.⁵⁷

Daha sonra İstanbul'a giden Ahmed Kıyasî burada Denizli müsellimi Tavaslı Osman Ağa (ö. 1269/1853) ile tanışmış, kendisine bir dergâh kurulması şartıyla irşad faaliyetleri için Denizli'ye gitmeyi kabul etmiştir. Burada âlim ve hattat olan Osman Afif Sivrihisarî (ö. 1298/1881) adıyla meşhur zât kendisinden sonra irşad vazifesini devam ettirmiştir.⁵⁸

Sivrihisarî de Osman Abdülmennan Efendi'yi halife olarak yetiştirmiştir. Abdülmennân Efendi Afyonkarahisar'da doğmuş, ilim hayatına burada başlamış ve İstanbul'da devam etmiştir. Bu zâtın mantık ve tasavvuf alanlarında eserleri mevcuttur. O, Ahmed Kıyasî'nin kızıyla evlenmiş ve Denizli'de bu kolu sürdürmüştür.⁵⁹

c. Hacı Ahmed Efendi Külüllî

Şirvan Hanlığının Böluket Mahalının bugünkü adı Ağsu olan Külüllü kentinde doğan bu zât da İsmâil Kürdemirî'nin halifelerindendir. Tasavvuf yolunda istikrarlı ve ibadet ehli olması onun bulunduğu bölgede mürid-i kâmil bir insan olarak tanınmasına sebep olmuştur. Hacı Ahmed Külüllü'nün bir diğer özelliği de İsmâil Kürdemirî'nin Anadolu'ya göç etmesinden sonra etrafa dağılan müritleri toparlaması olmuştur. Hatta bu yönüyle Rus kaynaklarına göre XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan isyanların müsebbibi olarak gösterilerek hapsi ve sürgün edilmesi istenmiştir. 1856 yılında Rusya'nın Tambov bölgesine sürgüne gönderilmiş burada da aynı yıl vefat etmiştir.⁶⁰

Hacı Ahmed Efendi'nin etraf bölgelerden pek çok müridi olmuş ancak bunlar daima Rusların takibi altında kalmışlardır. Dehne kentinden Hacı Halil Efendi,

⁵⁷ Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 131.

⁵⁸ Mahmûd Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955, s. 276.

⁵⁹ Vassâf, *Sefîn-i evliya*, s. 262, 263; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 131; Niyazov, XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimal-Garbinde Dini Hayat, s. 47.

⁶⁰ Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 110, 111.

Adnalı kentinden Hacı Abbâsali Efendi, Şamahı'dan Ömer Bey ve Osman Bey Kasımhanlı kardeşler, Karakoyunlu Karaman Bey,⁶¹ Göyçay'dan Karakoyunlu Hüseyin Bey, Avahlı'dan Seyyidkulu Efendi vb. yirmiyeye yakın zevat şeyh Ahmed Efendi'nin müritleri olmuş ve Hâlidîliği bölgede yaymışlardır.⁶²

d. Hacı Mahmûd Baba el-Kürdemirî

İsmâil Kürdemirî'nin halifeleri içerisinde en genç olanıdır. Şeyhin Anadolu'ya göç etmesinden önce kendisinden icâzet alıp daha o dönemde Kürdemir'de irşad faaliyetlerine başlamıştır. İsmâil Kürdemirî Osmanlı Devleti'ne göç ederken Şirvan'daki müritleriyle ve akrabalarıyla ilgilenme görevini bu zata vermiştir. Hacı Mahmûd Baba 1859 yılında polis nezaretinde olması için önce Bakü'ye gönderilmiş daha sonra Kürdemir'e dönmesine izin verilmiştir. 1864 yılında vefat etmiş ve Kürdemir'de Şahseven kabristanlığına defnedilmiştir. Şirvan ve Şamahı bölgelerinden beş yüze yakın müridi olduğu rivayet edilmiştir.⁶³

İsmâil Kürdemirî'nin yukarıda sıraladığımız müstakil halifelerinin yanı sıra başka halifelerle birlikte bölgede Hâlidîliğin üç ana kolu teşekkül etmiştir. Bunlar Dağıstan kolu, Karabağ kolu ve Car-Balaken (Mahmûdiyye) koludur.

C. İSMÂİL EŞ-ŞİRVÂNÎ EL-KÜRDEMİRÎ'DEN SONRA KAFKASLARDA HÂLİDÎ KOLLARI

İsmâil Kürdemirî'nin halifeleri vasıtasıyla Azerbaycan ve Dağıstan'da Hâlidîliğin üç ana kolu teşekkül etmiştir. Bunlar Dağıstan kolu, Karabağ kolu ve Car-Balaken (Mahmûdiyye) koludur.

1. Dağıstan Kolu

İsmâil Kürdemirî'ye intisap edenler arasında Dağıstan'dan gelenler de bulunmaktaydı. Buradan gelen müritler daha sonra Dağıstan halklarının Ruslara karşı verdikleri özgürlük mücadelesinin Müridizm olarak anılmasına sebep olmuşlardır. Bu kolun oluşmasına liderlik eden ilk şeyhleri şu şekilde sıralayabiliriz.

a. Has Muhammed eş-Şirvânî

Kafkasya'nın siyasî tarihi bakımından oldukça önemli olan Has Muhammed Şirvânî'nin babasının adı Şihâbüddin'dir. Şirvan doğumlu olan Has Muhammed tahsilini Dağıstan'ın Kürin Hanlığı'nın Yukarı Yerag kentinde Molla

⁶¹ Bu zat Hacı Ahmed efendiyle birlikte sürgün edilmiştir.

⁶² Niyazov, XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimal-Garbinde Dini Hayat, s. 49.

⁶³ Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 121.

Muhammed'den almıştır. Yedi yıl kadar süren bir dinî eğitimden sonra 1823 yılında vatanına dönmüş ve burada İsmâil Kürdemirî'nin şöhretini duyup onun müridi olmuştur. İsmâil Kürdemirî'nin yanında seyrüsülûkünü tamamlayıp ondan hilafet almıştır.⁶⁴ Hâlidîliğin Dağıstan'a yayılmasında ve sistemleşip güçlü bir organizasyon haline dönüşmesinde etkin rol oynayan Molla Muhammed Yeragî'nin tarikata girmesine sebep olan zât Has Muhammed Şîrvânî'dir.⁶⁵

Has Muhammed, Şîrvan'da İsmâil Kürdemirî'den icâzet aldıktan sonra şeyhi onu tekrar Dağıstan'a göndererek ona; "Ey evladım, Dağıstan'da tarikata girmeye istekli, huzurumuza varmak için hazırlıklı insanlar görüyorum. Bunların en ekmel ve faziletlisi şüphesiz Molla Muhammed el-Yeragî'dir. Ona dön ve bir müddet daha öğrencisi olmaya devam et. Belki onun tarikata girmesine vesile olursun." diye tavsiyede bulunmuştur"⁶⁶.

Bazı araştırmalar Has Muhammed Şîrvânî'nin ömrünün sonuna kadar Dağıstan'da yaşadığını ve Alkadar kentinde Hacı Abdullah'ın medresesinde zahirî ve batınî ilimleri okuttuğunu ifade etmiştir.⁶⁷ Fakat Durkilî, onun 1857 yılında Şam'da vefat ettiğini ve kabrinin Mevlânâ Hâlid'in yanında olduğunu belirtmiştir.⁶⁸

b. Molla Muhammed Yeragî

Adı Muhammed olan bu zâtın tam künyesi Muhammed b. Molla İsmâil b. Molla b. Şeyh Kemal b. Nezir Yeragî Kürevî ed-Dağıstânî'dir. Kaynaklarda "Yeragî" lakabıyla meşhur olan bu zât 1777 yılında Kürin Hanlığı'nın Yukarı Yerag kentinde doğmuş olup şeyh ailesinden gelmektedir. Babasının adı Molla İsmâil'dir. Kendi döneminin fen ilimlerini Muharrem Efendi el-Ahtî'den (ö.?) okumuş daha sonra dinî ilimlere yönelerek sekiz yıl boyunca pek çok Avar âlimlerle birlikte tahsil göyerek Avarlar arasında saygı duyulan bir isim haline gelmiştir.⁶⁹

Dinî tahsilinden sonra Dağıstan'ın sınır kenti olan Yugal'a dönen Yeragî bölgedeki tüm halkların dinî ve dünyevî işlerinde onlara rehberlik etmiştir. Kürin

⁶⁴ Gazikumukî, *el-Âdâbu'l-Marziyye*, s. 81; Hasan Efendi el-Alkadarî, *Dîvânu'l-Memnûn*, Timurhanşûra: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1913, s. 4; Bâkinî, *Tabakât*, s. 419; Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, s. 479; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şîrvânî*, s. 82.

⁶⁵ el-Alkadarî, *Dîvânu'l-Memnûn*, s. 5; Bâkinî, *Tabakât*, s. 419.

⁶⁶ Bâkinî, *Tabakât*, s. 419.

⁶⁷ Hacıyev, *Şeyh Mahmûd Efendi*, s. 51; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şîrvânî*, s. 82.

⁶⁸ Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, s. 479.

⁶⁹ el-Alkadarî, *Dîvanu'l-Memnûn*, s. 4; a.mlf, *Âsâr-i Dağıstan*, trc. Musa Ramazan, İstanbul: Şâmil Eğitim ve Kültür Vakfı, 2003, s. 143; Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, s. 479.

Hanlığının Yukarı Yerag kentinde bulunan medresesinde XIX. yüzyılın başlarında tedris faaliyetlerini yürüten Yeragî'nin sadece Dağıstan'dan değil Şirvan gibi farklı hanlıklardan da pek çok talebesi olmuştur. Bu medreseden Has Muhammed Şirvânî, Tâhircallı Emir Ali, Abdullah el-Alkadarî, Hasan el-Alkadarî, Müridizm hareketinin iki mühim lideri olan Gimrili İmam Gazi Muhammed ve İmam Şâmil gibi isimler yetişmiştir.⁷⁰

Yetiştirdiği Şirvanlı talebesi Has Muhammed, Şirvan'a dönüp İsmâil Kürdemirî vasıtasıyla tarikata girdikten sonra şeyhinin emriyle tekrar Yerag'a dönmüş ve onun da İsmâil Kürdemirî'ye intisap etmesine vesile olmuştur. Bu esnada Şeyh İsmâil Kürdemirî onlara bir mektup göndererek Has Muhammed Şirvânî'nin kendisinden icâzetli olduğunu ve tarikatın her alanında tam bir salahiyyete sahip olduğunu belirtmiştir. Kürdemirî mektubunda Yeragî'ye hitaben: *Ey kardeşim Muhammed Yeragî, benden istediğin her şeyi ondan elde edebilirsin. Eğer ona güveniyorsan ve niyetin halis ise vuslata erersin. Gözlerin göremediği, kulakların duyamadığı, hiçbir beşerin kalbine düşmeyen şeylere nâil olursun. Aramızdaki mesafeler uzak olsa da, cismanî olarak ayrı olsak da ruhen birlikteyiz, demiştir.*⁷¹

Daha sonra ikisi birlikte Kürdemirî'e İsmâil Kürdemirî'ye gitmiş, Molla Muhammed Yeragî tarikatı bir de ondan almıştır. Bu görüşmeden sonra Molla Muhammed'in kalbi mutmain olmuş ve İsmâil Kürdemirî'yi müşidi olarak kabul etmiştir. Yeragî Ayrıca Kürdemirî'den icâzetnâme alarak Hâlidîliğin Dağıstan'da yayılmasına önderlik etmiştir.⁷²

1838 yılında vefat eden Yeragî'nin mezarı Dağıstan'ın Sokratl kentinde olmakla birlikte türbesi halen ziyaret edilmektedir. Hacı İsmâil Efendi (ö. 1322/1904) ve İshak Efendi (ö. ?) adında iki çocuğu vardır.⁷³

İsmâil Kürdemirî'nin âlim ve fakih bir zât olması, müridi Has Muhammed Şirvânî'nin de aynı şekilde din ilimlerinde ileri seviyede olması ve bu iki şeyhin

⁷⁰ el-Alkadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 112; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 83-84.

⁷¹ el-Alkadarî, *Dîvânü'l-Memnûn*, s. 4; Bâkinî, *Tabakât*, s. 420.

⁷² Arapça, Farsça ve Türkçe bilen Molla Muhammed Yeragî'nin kendisinin kaleme aldığı eserler de mevcuttur. Tasavvufa dair Arapça kaleme aldığı Büyük Kaside ve Küçük Kaside adlı şiirleri mevcuttur. Ayrıca el-Âsâr adlı eseri 1910 yılında Timurhanşûra'da neşredilmiştir. Durkilî, *Nûzhetü'l-Ezhân*, s. 481; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 84.

⁷³ el-Alkadarî (ö. 1328/1910), Hacı İsmâil Efendi'nin Nakşibendî şeyhi ve büyük bir alim olduğunu ifade ederek kendisinin yetişmesinde de çok büyük emeği olduğunu belirtmiştir. el-Alkadarî, *Dîvânü'l-Memnûn*, s. 240; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 84.

⁷⁴ el-Alkadarî, *Dîvânü'l-Memnûn*, s. 240.

Dağıstan'da yaşayan Yerağî'yi bu işe ehil görerek onu tarikata davet etmeleri Hâlidîliğin Kafkasya coğrafyasında ilim adamlarıyla yayıldığına işaret etmektedir. Adı geçen şeyhlerin aynı zamanda iyi bir medrese tahsili görmüş olmaları ve kendilerine ait medreselerin bulunması da bölgede tasavvufun medrese merkezli ve şer'î ekseninde yürüdüğünü göstermesi açısından önemlidir.

c. Cemâleddin Gazikumukî

Asıl adı Cemâleddin'dir. Dağıstan'ın Gazikumuk bölgesinde doğmuş bundan dolayı da Gazikumukî olarak meşhur olmuştur. Bazı araştırmalar onun Hz. Muhammed'in soyundan geldiğini iddia etmektedir.⁷⁵ Hayatının büyük bölümünü Sokratl kentinde geçirmiştir. Dönemin âlimlerinden şeriat ilimlerini tahsil etmiştir. Tahsilinden sonra Gazikumuk Hanı Aslan Han'ın sekreteri olarak çalışmıştır.⁷⁶

Bir müddet kendisine hibe edilen bu köylerden aldığı vergilerle hayatını idame ettiren Şeyh Cemâleddin daha sonra alınan tüm vergileri bağışlayarak tövbe etmiş ve manevî ilimlere yönelmiştir.⁷⁷ Daha sonra aynı dönemde Dağıstan'ın Yukarı Yerağî kentinde yaşayan ve şöhreti tüm Kafkasya'ya yayılan Yerağî'ye giderek Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir.⁷⁸

Konu hakkındaki rivayetler farklı olsa da Şeyh Cemâleddin'in daha memur iken dünyadan elini çektiği ve bir mürşid arayışı içinde olduğu görülmektedir. Şeyh Cemâleddin'in mürşid arayışındaki hassasiyete işaret etmektedir. Medrese tahsilinin olması ve kendisi gibi medreseli olan Yerağî'ye intisap etmesi

Molla Muhammed Yerağî Şeyh Cemâleddin'e insanları irşad etmesi ve tarikatı bulunduğu bölgede yayması için izin vermiştir. Yaşadığı yere geri dönen Şeyh Cemâleddin Efendi vakitlerini terk-i dünya içerisinde ibadet ve onu ziyarete gelenleri tarikata davetle geçirmiş, Dağıstan'ın hemen her yerinden pek çok müridi olmuştur. Bunlar arasında Kafkasya özgürlük mücadelesinin liderleri olan Gimrili Gazi Muhammed (ö. 1247/1832) ve İmam Şâmil (ö. 1288/1871) de mevcuttur. Şeyh Cemâleddin daha sonra Gazi Muhammed'e tarikatta icâzetnâme

⁷⁵ Benningsen- Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 337.

⁷⁶ Şeyh Cemâleddin'in çalışkanlığı ve dürüstlüğünden dolayı da Aslan Han Kürin bölgesinde üç köyün vergisini o günkü Rus idaresinin de onayıyla ona bağışlayarak ödüllendirmiştir. Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, s. 499; Benningsen- Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 297.

⁷⁷ Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, s. 499; Benningsen- Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 297; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 86.

⁷⁸ Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, s. 499; Benningsen- Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 297; Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 86.

vermiştir.⁷⁹ Böylece Dağıstan'da Ruslara karşı yapılan cihat Hâlidî şeyhlerinin ve müritlerinin organize ettiği bir hareket haline gelmiştir. Kafkas halkları tarafından "Gazavât" olarak adlandırılan bu mücadele Ruslar ve batılılar tarafından Müridizm⁸⁰ adını almıştır.

1859 yılında İmam Şâmil'in Ruslara esir düşmesiyle sona eren Müridizm hareketi bitmiş bunun sonucunda Şeyh Cemâleddin de Osmanlı Devleti'ne göçmüş bir müddet burada yaşadktan sonra 1869 yılında Üsküdar'da vefat etmiştir. İstanbul'a göç ettiğinde Sultan Abdülmecid Şeyh Cemâleddin'e hürmet göstererek onu "Kafkas'ın şeyhi" olarak adlandırmıştır.⁸¹

Molla Muhammed Yerağî ve Cemaleddin Gazikumukî döneminde bir bütünlük arz eden ve derli toplu bir görüntü veren Dağıstan'daki Nakşibendî-Hâlidî organizasyonu 1859 yılında İmam Şâmil'in teslim olmasıyla dağılmıştır. Özellikle İmam Şâmil'in kayınpederi olan ve Müridizm hareketine maddî manevî destek vermeye çalışan Cemâleddin Gazikumukî'nin Osmanlı Devleti'ne göç etmesinden sonra Hâlidîlik münferit şeyhler ve müritlerle varlığını sürdürmüştür.

Cemâleddin Gazikumukî'den icâzet alan şeyhlerin en meşhurlarından biri Hacı Abdurrahman Efendi es-Sugûrî (1299/1882)'dir.⁸² es-Sugûrî'nin Dağıstan'ın mürşidi olduğunu belirten kaynaklar onun hem Yerağî'den hem de Şeyh Cemâleddin'den icâzetli olduğunu belirtmişlerdir. Durkilî onun, hac dönüşü İsmâil Kürdemirî ile de görüştüğünü ve tarikatı ondan da aldığını söylemiştir. Bâkînî de es-Sugûrî'nin Şeyh Cemâleddin'in halifelerinden olduğunu belirtmiş, fakat onun keşif ve keramete çok fazla değer ve üstünlük vermesi sebebiyle Şeyh Cemâleddin'le aralarının açık olduğunu da eklemiştir.⁸³

Şeyh Cemâleddin sonrasında Dağıstan'da farklı Nakşî şeyhleri ve silsileleri oluşmuştur. Kanaatimize göre bunun bazı sebepleri mevcuttur. Birinci sebebi İsmâil Kürdemirî, Yerağî ve Şeyh Cemâleddin gibi ilk dönem Hâlidî şeyhlerinin hemen hemen aynı dönemde ve yakın yerlerde yaşamış olmalarıdır. Bu sebeple bazı müritler bu şeyhlerin ikisine veya üçüne öğrenci olup onlardan tarikat icâzeti almıştır. Molla Muhammed Yerağî tarikatı hem Has Muhammed Şîrvânî'den hem

⁷⁹ Durkilî, *Nüşetü'l-Ezhân*, s. 500; Benningsen- Quelquejay, *Süfi ve Komiser*, s. 300.

⁸⁰ Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi*, Hz. Tarık cemel Kutlu, İstanbul: Gözde yay., 1987, s. 22; Baddeley, Şeyh Şâmil, s. 231; Cafer Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, s. 337.

⁸¹ Durkilî, *Nüşetü'l-Ezhân*, s. 500.

⁸² Bâkînî, *Tabakât*, s. 422; Durkilî, *Nüşetü'l-Ezhân*, s. 514; Rıhtım-Halilli, *İsmâil Şîrvânî*, s. 158.

⁸³ Bâkînî, *Tabakât*, s. 431; el-Alkadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, s. 122; Durkilî, *Nüşetü'l-Ezhân*, s. 514.

de İsmâil Kürdemirî'den almıştır. Dağıstan'ın birinci imamı sayılan Gazi Muhammed'in Şeyh Cemâleddin vasıtasıyla tasavvufa intisap etmesi, daha sonra Molla Muhammed'in yanına gidip tarikatı bir de ondan alması da buna örnek gösterilebilir.

Bir diğer sebebi de icâzet almamış olan müritlerin daha sonra mürşidlik iddiasıyla ortaya çıkmalarıdır. Bölgede Nakşibendîlik adına faaliyetlerini yürütenlerin fazlalığı ve silsilelerinin farklılığı, konu hakkında dönemin tabakâtını yazan Bâkinî ve Durkilî gibi müelliflerin de eserlerine yansımıştır. Özellikle Bâkinî konuya açıklık getirmek için Şeyh Cemâleddin'den sonra Dağıstan ve etrafında faaliyetlerini yürüten şeyhler için yaptığı değerlendirmede pek çok şeyhin aslında icâzetli olmadıklarını, bu halde ehil olup olmadıkları gözetilmeksizin pek çok kişiye tarikat dersi verdiklerini ifade ederek durumun vahametini beyan etmiştir.⁸⁴

2. Karabağ Kolu ve Hamza Nigârî

İsmâil Kürdemirî'ye dayanan ve kaynaklarda müstakil bir kol olarak adlandırılan farklı bir silsile de Mir Hamza Nigârî ile başlayan Karabağ koludur. Böyle bir kolun ortaya çıkışındaki en büyük amil şüphesiz Karabağlı Hamza Nigârî'nin hem bir şair hem de etkili bir sûfî olmasıdır.

Nigârî 1805 yılında Karabağ Hanlığı'nın Bergüşâd bölgesindeki Cicimli kentinde doğmuştur. Babası Mir Rükneddin Efendi annesi ise Kızhanım'dır.⁸⁵ Soyu Hz. Peygambere dayanan⁸⁶ Hamza Nigârî'nin babası, o daha dokuz aylık iken şehit edilmiş, yetim olarak annesiyle birlikte on beş yaşına kadar Cicimli kentinde yaşamıştır.⁸⁷

On beş yaşından sonra Karakaş kentinde Mahmûd Efendi adındaki bir âlimden İslâmî ilimler, Arapça ve Farsça okumaya başlamıştır. Burada beş yıl kaldıktan sonra Şeki'nin Dehne kentinde Şikest Abdullah Efendi isimli bir hocanın

⁸⁴ Bâkinî, *Tabakât*, s. 435.

⁸⁵ Mirzâde Mustafa Fahreddin Akabalî, *Hümây-ı Arş (Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menâkıbnâmesi)*, nşr. Mehmet Rıhtım, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2015, s. 43; Mahmûd Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Hz. Hidayet Özcan, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, III, 1627.

⁸⁶ Nesebinin Hz. Peygamber'e dayandığını gösteren silsile için bk., Akabalî. *Hümây-ı Arş*, s. 333-341; Ahmed Özkılınç, *Seyyid Nigârî, Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri*, İstanbul: 2013, s. 27.

⁸⁷ Özkılınç, *Seyyid Nigârî*, s. 28.

derslerine iştirak etmiştir. Şeki’de de üç yıl kadar kaldığı tahmin edilen Nigârî 1834 veya 1836 yılları arasında Anadolu’ya göç ettiği bilinmektedir.⁸⁸

Nigârî’nin, ders aldığı hocaları yeterli bulmadığı için ve kendisine bir mürid bulmak için seyahat ettiği söylenmiştir.⁸⁹ Lâkin onun ilk yolculuğunu nereye yaptığı bilinmemektedir. Yolculuğu sırasında dönemin meşhur sûfilerinden Mevlânâ Hâlid’in ismini duyup ona öğrenci olmak için Şam’a doğru yola koyulduğu⁹⁰ fakat Harput’a gelince burada şeyhin vefat ettiğini öğrenip geri döndüğü rivayet edilmiştir.⁹¹

Nigârî daha sonra Harput’tan Sivas’a dönerek İsmâil Kürdemirî’nin öğrencisi olmuş ve ondan ders almıştır. Bazı araştırmalar İsmâil Kürdemirî’nin, Hamza Nigârî’yi mektup yazarak veya manevî işaretle huzuruna davet ettiğini de nakletmektedir. Bu sırada otuzlu yaşlarda olan Hamza Nigârî Kürdemirî’nin dergâhına gelerek Nakşibendiyye tarikatına intisap etmiştir.⁹²

Nigârî hakkında dönemin en önemli menakıpnamesini yazan Fahreddin Akabalî, Nigârî’nin Kürdemirî ile görüştüktan sonra tarikata girdiğini, Sivas’ta Gümüşlü Saraçhane medreselerinde nefis terbiyesi ve riyazetle meşgul olduğunu ve bundan sonra da şeyhi ile alakasının hiç kesilmediğini ifade etmiştir.⁹³

1841’den 1852 yılına kadar Bergüşâd, Berde ve Karabağ’da irşad faaliyetleriyle meşgul olan Nigârî özellikle günümüzde “Terekeme”⁹⁴ adıyla anılan Karapapak Türkleri’nin Nakşibedîlik-Hâlidîlik ile tanışmalarına vesile olmuş ve irşad faaliyetleri neticesinde bölgede Hâlidî şeyhi olarak şöhret kazanmıştır.⁹⁵

⁸⁸ Akabalî, a.e. 49; İnal, a.e. 1627.

⁸⁹ Akabalî, *Hümây-ı Arş*, s. 50.

⁹⁰ Nigârî’nin Şam’a değil İsmâil Sirâceddin Kürdemirî’ye intisap etmek üzere doğrudan olarak Sivas’a gittiği ifade edilmiştir. Akabalî, *Hümây-ı Arş*, s. 50.

⁹¹ Akabalî, *Hümây-ı Arş*, s. 51; İnal, *Türk Şairleri*, III, 1627.

⁹² Özkılınç, *Seyyid Nigârî*, s. 32.

⁹³ Akabalî, *Hümây-ı Arş*, s. 50-51.

⁹⁴ Terekemeler veya Karapapaklar, Kıpçak ve Oğuz karışımı Türk boylarıdır. Altınorda devletinin yıkılmasından sonra Orta Asya’dan Anadolu’ya göç eden Türkmen toplulukları günümüzdeki İran, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerine yerleşmişlerdir. Osmanlı Safevî mücadelesi sebebiyle bazı Oğuz ve Avşar boyları da Günümüzde Gürcistan’ın Kuzeyindeki Borçalı bölgesine göç etmişlerdir. Daha sonra Kıpçaklarla karışan Oğuz boyları Terekeme adıyla anılmıştır. (Salih Yılmaz, “Borçalı Türkleri”, *Yeni Türkiye Dergisi, Kafkaslar Özel Sayısı*, 78, 2015, s. 164)

⁹⁵ İnal, *Türk Şairleri*, III, 1627; Yavuz Akpınar, *Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994, s. 465, 466.

Ayrıca İsmâil Kürdemirî'nin Şirvan'daki müritlerinin bir kısmı da Hamza Nigârî'ye bağlanmıştır. Kış aylarında Bergüşâd kentindeki medresesinde tasavvuf sohbetleri vermeye başlayan Hamza Nigârî'nin ders halkası genişlemiştir. Bu sohbetler Ruslar ve onların bölgedeki muhbirleri tarafından sakıncalı bulunmuş ve Hamza Nigârî bu sebeple takibata uğramıştır.⁹⁶

Amasya'da bulunduğu dönemlerde Kafkaslardan pek çok müridinin bölgeye gelmesi ve şöhretinin artması Hamza Nigârî'nin isminin ön plana çıkmasına sebep olmuştur.⁹⁷ Hamza Nigârî'nin görüş, düşünce ve yorumları bazı çevrelerde tepki oluşturmuş, devlet ve millet aleyhine isyan çıkarabileceği endişesi uyandırmıştır.⁹⁸

Şikâyetler dikkate alınmış olup Hamza Nigârî'nin önce Merzifon'a sürülmesine dair bir karar çıkarılmış fakat daha sonra Harput'a sürgün edilmesine karar verilmiştir. 1885 yılında Harput'a sürülen Hamza Nigârî burada ayağında çıkan bir yara sebebiyle hastalanmıştır. 1886 yılında dönemin valisi Hacı Hasan Paşa'ya vefatından sonra Amasya'ya defnedilmek arzusunu bildirmiş, aynı yıl da vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine naaşı oradan Amasya'ya getirilerek defnedilmiştir.⁹⁹

Hamza Nigârî hakkında bir *Menâkıbnâme* kaleme alan Osman Fevzi el-Amâsî (Olca), Kafkaslardan, Tiflis'ten, Kars, Oltu, Batum, Erzurum, Trabzon, Rize, Samsun ve Harput gibi şehirlerden gelen binlerce müridinin olduğundan bahsetmiştir.¹⁰⁰ Böylelikle hem Türkiye hem Azerbaycan bölgesinden Hamza Nigârî'nin pek çok müridi ve halifesi yetişmiştir.

Pek çok öğrencisi olmasına rağmen Hamza Nigârî'nin kimlere halifelik verdiği konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Torunu Mir Sadî Ağa'ya (ö. 1380/1961) ve Karabağ'daki takipçilerine göre Hamza Nigârî Kafkaslarda üç kişiye hilafet vermiştir. Buna göre o, Karaman'dan Azerbaycan'a gelmiş Çelebiler adıyla meşhur bir sülaleden olan Şeyh Hacı Çelebi Karamanî'ye, Kazak bölgesinden Hacı Mahmûd Efendi'ye ve Şeki'de Muhammed Emin Efendi'ye hilafet vermiştir.¹⁰¹

⁹⁶ Özkılınç, *Seyyid Nigârî*, s. 40.

⁹⁷ İnal, *Türk Şairleri*, 1628; Osman Fevzi Olca, *Amasya Meşahiri*, sad. Harun Küçük, Kurtuluş Altunbaş, Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları, 2010, s. 130; Akpınar, *Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, s. 465.

⁹⁸ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, s. 220.

⁹⁹ Akabalî; *Hümây-ı Arş*. 256; İnal, *a.e.* III, 1628; Akpınar, *Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, s. 465; Özkılınç, *a.e.*, 60-61.

¹⁰⁰ Ayar-Özel, "Osman Fevzi Olca'yın Menakıb-ı Mir Hamza Adlı Risalesi", 3: 195.

¹⁰¹ Özkılınç, *Nigârî*, 125.

Hamza Nigârî ile İsmâil Kürdemirî'den ayrılan kol yukarıda ismi zikredilen Hacı Çelebi Karamanî ile Azerbaycan'da varlığını sürdürmüştür. Çelebiler sülalesinin bir kısmı daha sonra Türkiye'ye geri dönmüştür. Aynı sülaleden Şeyh Hacı Kasım Çelebi irşad vazifesini 1937'ye kadar devam ettirmiş daha sonra Ruslar tarafından sürgün edilmiştir. Yerine Hamza Nigârî'nin akrabalarından Mir Sadi Ağa gelmiş ve kolun en tanınmış şeyhlerinden biri olmuştur. Bu zât 1961 yılında vefat etmiş sonrasında kardeşi Şeyh Mir Paşa, ondan sonra da Hacı Mir İkrâm Ziyadov irşad vazifesini yürütmüştür.¹⁰²

Hamza Nigârî'nin Türkiye'de daha fazla halifesi bulunmaktadır. Fakat Hâlidîliğin Karabağ kolu onun aşağıda isimleri geçen hiçbir halifesiyle devam etmemiştir. Türkiye'deki halifeleri şunlardır:

Hacı Mahmûd Aslanbeyli: Hamza Nigârî'nin halifeleri içerisinde Hacı Mahmûd Aslanbeyli (ö. 1310/1892) Azerbaycan'ın Kazak bölgesindedir. Şeki'de Arapça gibi diğer İslami ilimleri talim ettikten sonra 1874'lü yıllarda Amasya'da Hamza Nigârî'ye mürit olmuş¹⁰³ ve bir müddet onun terbiyesi altında kaldıktan sonra hilafet alarak Azerbaycan'a dönmüş ve Hâlidîliği bölgede yaymıştır.¹⁰⁴

Hacı Mahmûd Efendi Hamza Nigârî'nin Amasya'da türbesinin yapılmasında diğer müritlerin kabirlerinin imarına katkı sunmuştur. Amasya'da yapılan Şirvanlı Camii için Dağıstan'dan ve Karabağ'dan dört bin lira topladığı rivayet edilmiştir. Kendi kabri ise doğduğu yer olan Kazak şehrinde dir.¹⁰⁵

Gazi Osman Efendi: Aslen Maraşlı olan Osman Efendi (ö. 1335/ 1916) zâhirî ilimleri Maraş'ta öğrendikten sonra tasavvufa intisap etmek amacıyla Kayseri, Amasya, Sivas ve Amasya'ya seyahatler etmiştir. Hamza Nigârî'ye tam olarak nerede intisap ettiği bilinmemekle birlikte Amasya'da olduğu tahmin edilmektedir. 1852 yılında Osmanlı – Rus Kırım Savaşı sırasında boynundan yaralandığı için kendisi gazi olarak anılmıştır. Akabalî, Hamza Nigârî'nin onun hakkında: *Derviş, Osman Efendi gibi olur*, dediğini rivayet etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰² Özkılınç, *Humâ-yı Arş*, 114.

¹⁰³ Akabalî, Hacı Mahmûd Efendi'nin Hamza Nigârî'ye daha Azerbaycan'dayken intisap etmesinin muhtemel olduğunu ifade etmesine karşın Rıhtım, Rus belgelerine istinaden 1874'lü yıllarda Hacı Mahmûd Efendi'nin Tiflis Eyaletinden Osmanlı Devleti'ne göç ettiği belirtmiştir. Rıhtım-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, 109.

¹⁰⁴ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 294; Özkılınç, *a.e.*, 125.

¹⁰⁵ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 297; Ayar-Özel, "Menakıb-ı Mir Hamza", 3: 200; Özkılınç, *a.e.*, 126.

¹⁰⁶ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 294; Özkılınç, *Nigârî*, 125.

Hacı Zekeriya Efendi: Çerkez olduğu söylenen bu zâtın nerede doğduğu hakkında kesin bir malumat yoktur. 1883 yılında vefat ettiğini söyleyen Akabalî, Hamza Nigârî'nin ona yazılı hilafetname verdiğini söyler.¹⁰⁷

Hoca Mustafa Efendi: Tokat'ın Erbaa kazasının Taşova köyündendir. Zahirî ilimleri Amasya'da Hacı İsa Efendi'den okumuştur. Erzurum yolculuğunda Hamza Nigârî'ye yoldaşlık yapmış olan bu zât diğer dervişler tarafından "cezbesi sülûkünden öncedir" denilerek anılmıştır. 1902 yılında vefat etmiş olup mezarı Amasya'da Şamlar Kabristanlığındadır.¹⁰⁸

Hacı Tayyib Efendi: Aslen Rizeli olan bu zât hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Hamza Nigârî'ye intisabından sonra Erbaîne girmiştir. Akabalî, Tayyib Efendi'nin, erbaînde iken aklına takılan bazı soruları sormak için erbaîni terk ettiğini ve Hamza Nigârî'nin kapısına geldiğini bu sırada soracağı soruları unuttuğunu, bu durumun birkaç kez tekrar ettiğini rivayet etmiştir.¹⁰⁹

Hacı Mustafa (Şaşı) Efendi: Aslen Erzurumlu olan bu zât Hamza Nigârî'ye Erzurum'da intisap etmiştir. Akabalî onun yaklaşık yirmi yıl ilim öğrenmek için medreselerde eğitim gördüğünü söyler. Ayrıca Lala Paşa Camii'nde kürsü şeyhliği yapmış, Caferiyye Mescidi'nde Kadı Beydâvî Tefsiri okutmuştur. Çok zikretmesi sebebiyle kendisinde ilâhî cezbe görüldüğü de rivayet edilmiştir. 1886 yılında Erzurum'da vefat etmiştir.¹¹⁰

Mir Hasan Efendi: Bu zât Hamza Nigârî'nin ölümünden sonra onun müridlik dışındaki faaliyetlerini yürütmüştür. Ayrıca Amasya'da bulunan Şirvanlılara rehberlik etmiştir. Bu rehberlik müridlik tarzında değil bilakis Hamza Nigârî'ye olan yakınlığı sebebiyle öne çıkmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca kendisi Osmanlı yönetimi tarafından da Hamza Nigârî'nin halefi şeklinde resmî olarak tanınmıştır.¹¹¹

Hacı Maksut Çelebi, Aslen Azerbaycan'ın Cebrayl şehrindedir. Akabalî bu zâtın soyunun Hz. Mevlânâ'ya dayandığını tahmin ettiğini söylemiştir. Akabalî ayrıca bu zâtın Hamza Nigârî'ye o daha Cicimli'deyken intisap ettiğini iddia etmektedir.¹¹²

Akabalî yukarıda adı geçen halifelerin yanı sıra Çerkez Hacı Ahmed Efendi, Lezgi Hacı İsmâil Efendi, Hacı Muhammed Ali Efendi gibi isimleri de

¹⁰⁷ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 295.

¹⁰⁸ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 295.

¹⁰⁹ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 297.

¹¹⁰ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 297; Özkılınç, *Nigârî*, 127.

¹¹¹ Özkılınç, *Nigârî*, , 127.

¹¹² Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 304.

saymıştır.¹¹³ el-Amâsî ise Hamza Nigârî'ye intisap eden ve şair olan sûfleri sıralamıştır. Bunlar; Seyyid Sirâceddin Efendi,¹¹⁴ Kafkasyalı Ömer Keşfi Efendi ve oğlu Muhammed Kâşif, Erzurumlu Mehmed Zâkir, Amasya eşrafından Payashoğlu Hacı Hakkı Efendilerdir.¹¹⁵

3. Car-Balaken (Mahmûdiyye) Kolu

Nakşibendîlik İsmâil Kürdemirî'den sonra Kuzey Batı Azerbaycan'a yayılmış ve burada varlığını devam ettirmiştir. Bu kol Azerbaycan'da Sovyet işgali boyunca yakın döneme kadar varlığını sürdürmüş olması bakımından son derece önem arz etmektedir. Bu kola mensup dervişler ve müridler sayesinde İslâmî adetler, gelenekler ve ibadetler bölgede varlığını sürdürmüştür.¹¹⁶ Car-Balaken kolu Almalılı Mahmûd Efendi'den sonra Mahmûdiyye olarak anılır olmuştur.

a. Hacı Yahya Bey Kutkaşınî (Dağistanî)

İsmâil Kürdemirî'nin hilafet verdiği müritlerinden biri de Hacı Yahya Bey Kutkaşınî'dir. Kendisi o günkü Kutkaşın¹¹⁷ bölgesine nisbetle Kutkaşınî olarak anılmıştır. Babası Kabele şehrinin idarecilerinden biri olan Hacı Nasrullah Efendi, kardeşi ise dönemin meşhur edebiyatçılarından İsmâil Bey Kutkaşınî'dir (ö. 1285/1869).¹¹⁸

Yahya Efendi Kafkasya'da iken Kürdemirî'ye intisap etmiş ve ondan hilafet alarak Hâlidîliğin Câr-Balaken bölgesinde yayılmasına sebep olmuştur. Dönemin tabakâtı hakkında bilgi veren kaynaklar Yahya Kutkaşınî'nin tarikati kimden aldığı konusunda bazı ihtilafların olduğunu ifade etmişlerdir. Bâkinî, Yahya Bey Kutkaşınî'nin hem Kürdemirî'den ve onun halifelerinden Has Muhammed Şirvânî'den hem de Abdullah el-Mekkî el-Erzincânî'den hilafet aldığını söylemiştir.¹¹⁹ Bu bilgiler ışığında Yahya Bey Kutkaşınî'nin tarikata ilk defa

¹¹³ Akabalî, *Humâ-yı Arş*, 300-306.

¹¹⁴ Bu zât Hamza Nigârî'nin oğludur. Yirmili yaşlarda vefat etmiş olup aynı zamanda şairdir. Bk. Ayar-Özel, "Menakıb-ı Mir Hamza", 3: 197.

¹¹⁵ El-Amâsî, *Menâkıb*, 13; Ayar-Özel, "Menakıb-ı Mir Hamza", 3: 197.

¹¹⁶ Hamit Algar, *Nakşibendîlik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 111.

¹¹⁷ Günümüzde Azerbaycan'ın Gabele ve Oğuz bölgeleri 1800'lü yıllarda "Kutkaşın" ismiyle Şeki Hanlığı'nın içerisinde yer almaktaydı. Bk. Mustafazâde, *Azerbaycan Hanlıkları*, 140.

¹¹⁸ Akpınar, *Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, s. 49.

¹¹⁹ el-Kazanî, *Zeyl-ü Kitâbi'r-Reşehât*, s. 538; Bâkinî, *Tabakât*, s. 409; Mehmet Fatsa, *Tasavvufta Mekkî Kolu*, İstanbul: Mavi Yayınları, 2000, s. 114; Rihtim-Halilli, *İsmayıl Şirvânî*, s. 124.

Kürdemirî vasıtasıyla Azerbaycan'da girdiğini, Mekke'ye hicret ettikten sonra da el-Mekkî'ye intisap ettiğini söylemek mümkündür.

Car-Balaken (Mahmûdiyye) kolunun sonraki şeyhlerinden olan Hacı Cebrâil Efendi Yahya Kutkaşını'yı 1866 yılında Hicaz'da ziyaret ettiğini belirterek o sırada Yahya Beyin yüz otuz yaşlarında olduğunu nakletmiştir. Bâkînî de Yahya Beyin vefat tarihinin 1285/1869 olduğunu da belirtmiştir.¹²⁰ Bâkînî'nin rivayetleri dikkate alındığında Yahya beyin Mekke'de 1869 yılında 136 yaşında vefat ettiğini kabul etmek gerekir.

b. Hacı Yunus Efendi el-Lelelî

Hacı Yunus Efendi 1803 yılında Gah (Gax) şehrinin Leleli kentinde doğmuştur. Doğduğu ve irşad faaliyetlerinde bulunduğu bölgeye nisbetle el-Lelelî veya el-Carî gibi künyeleri mevcuttur.¹²¹ Bulunduğu bölgede zahirî ilimleri öğrendikten sonra manevî ilimlere yönelmiştir. Bâkînî onun dünyaya meyiletmeyen, zahidâne hayat yaşayan ve sürekli şeyhinin yanında olmayı isteyen biri olduğunu söyler. Manevî eğitiminden sonra şeyhinden hilafet alıp günümüzde Gah vilâyetinin Leleli Kenti'nde irşad faaliyetiyle vazifelendirilmiştir.¹²²

Yunus Efendi'nin pek çok talebesi olmuştur. Almalılı Mahmûd Efendi de bu dönemde Yunus Efendi'ye intisap etmiştir.¹²³

Hâlidîlik Kürdemirî'nin Dağıstan'daki müritleri sayesinde orada yayılırken Yahya Bey Kutkaşını, Yunus Efendi el-Lelelî ve müridi Mahmûd Efendi sayesinde Azerbaycan'ın kuzeyinde yayılmaya başlamıştır.

Yunus Efendi 1276/1860 yılında vefat etmiş ve Leleli kentinde irşad faaliyetlerini yürüttüğü mescidin yanında Kanık Çayı'nın yakınında defnedilmiştir. Sovyetler döneminde bu mescit yıkılmış ve burada bulunan ve Yunus Efendi'ye ait olan kitaplar halkın gözü önünde yakılmıştır.¹²⁴

c. Almalılı Mahmûd Efendi

Asıl adı Mahmûd b. Muhammed olan Mahmûd Efendi XIX. yüzyılda Car-Balaken bölgesinin bir parçası olan Kakh vilayetinin Almalı kentinde doğmuştur.¹²⁵ Bu sebeple Mahmûd Efendi, Almalılı künyesiyle tanınmıştır. Bâkînî ve Hâlid

¹²⁰ Bâkînî, *Tabakât*, s. 523.

¹²¹ Durkilî, *Nüzheti'l-Ezhân*, s. 496.

¹²² Bâkînî, *Tabakât*, s. 524.

¹²³ Hilmî Dağıstânî, *Sirâc*, s. 147.

¹²⁴ Niyazov, XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimal-Garbinde Dini Hayat, s. 58-59.

¹²⁵ Osman Efendi es-Sâkhûrî, *Tuhfeti'l-Ahbâbi'l-Hâlidîyye fî Şerhi'l-Kasîdeti'l-Mahmûdiyye*, Timurhanşûrâ: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1332/1914, s. 2,

Seyfullah gibi Hâlidîyye'nin sonraki temsilcileri Mahmûd Efendi'nin Dağıstânî olarak da anıldığını kaydetmişlerdir.¹²⁶

Yunus Efendiden icâzet aldıktan sonra irşad faaliyetlerini Almalı'da sürdüren Mahmûd Efendi hem Câr-Balaken hem de Dağıstan bölgesinde halk arasında Şeyh Mahmûd Efendi namıyla meşhur olmuştur. Zakatala, Balaken, Kakh ve Şeki gibi etraf vilayetlerden insanlar onu ziyaret etmeye başlamışlardır. Kaynaklar, Mahmûd Efendi'nin gün geçtikçe artan nüfuzunun Rus idarecilerini rahatsız ettiğini belirtmiştir.¹²⁷

Mahmûd Efendi'nin Car-Balaken bölgesinde ikamet ettiği yıllarda üç yüzün üzerinde müridi olduğu belirtilmiştir.¹²⁸ Halkın hem maddî hem de manevî işlerde kendisine müracaat ettiği ifade edilmiştir. Halkın bu teveccühü Rus idarecilerin Mahmûd Efendi hakkındaki rahatsızlığını artırmıştır. Bölgede çıkan ayaklanmalardan sonra Azerbaycan'da daha fazla kalamayan Mahmûd Efendi önce bir müddet gizlenmiş daha sonra da Rusya'nın Astrahan şehrine hicret etmiş ve vefatına kadar orada yaşamıştır.¹²⁹

Mahmûd Efendi gerek Azerbaycan'da yaşadığı gerekse de Rusya'da kaldığı dönemlerde güçlü manevî şahsiyeti, insanları etkilemesi ve üstün ahlâkını her daim muhafaza etmesiyle insanlar arasında meşhur olmuştur.¹³⁰ Bunun yanı sıra çocukluğundan itibaren fen bilimleri ve dinî ilimlerde eğitim alması, Hadis, Tefsîr, Kelâm ve Arap Dili'nde dersler verebilecek düzeyde olması, insanlarla iyi iletişim kurabilmesi ve sosyal yönünün kuvvetli olması hasebiyle bulunduğu çevrelerde cazibe merkezi olmuştur.¹³¹

Bâkînî, Nakşibendîlerin özel zikri niteliğindeki hatm-i hâcegânın, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Almalı Mahmûd Efendi'den dolayı Kafkaslarda “Mahmûdî-i A'zam zikri” olarak anıldığını ifade etmiştir. Kendisinden sonra da Azerbaycan dâhilinde ve hâricinde halifelerinin olması, bunların da güçlü müritler yetiştirmeleri, yetişen sûfîlerin kendilerini Mahmûd

128; Muhammed Şabanov, *Tala'nın Yassı Yolu*, Bakü: Azerbaycan Milli Ansiklopedi Neşriyyatı, 2001, 24.

¹²⁶ Bâkînî, *Tabakât*, 526; Halid Seyfullah b. Hüseyin en-Nakşibendî en-Nojbekrî, *Mektûbâtı Halid Seyfullah ilâ fukarâ-i ehlillâh*, Dağıstan, Dâru'r-risâle, 2014, s. 350.

¹²⁷ en-Nojbekrî, *Mektûbât*, s. 325; Şabanov, *Tala'nın Yassı Yolu*, s. 25

¹²⁸ Bâkînî, *Tabakât*, s. 539.

¹²⁹ es-Sakhûrî, *Tuhfetü'l-Ahbâb*, s. 132; Şabanov, *Tala'nın Yassı Yolu*, s. 26; Cihangir Sultanov, “Zaqatala'nın Tarixi-Siyasî Hayatının Muayyen Dövrlerinde İslâm'ın Rolü”, *Bakü İslâm Üniversitesi Zaqatala Şubesi Elmi Mecmuası*, sayı: 3, 2008, s. 180.

¹³⁰ en-Nojbekrî, *Mektûbât*, 325; Hacıyev, *Şeyh Mahmûd Efendi*, 73.

¹³¹ es-Sakhûrî, *Tuhfetü'l-Ahbâb*, 16.

Efendi'ye nispet etmeleri Mahmûdiyye kolunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

132

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Azerbaycan ve Dağistan bölgelerinde faaliyet gösteren Nakşî-Hâlidî sûfîlerinin yarısından fazlasının Almalılı Mahmûd Efendi ile bir şekilde irtibatları olduğu aşikârdır. Hem Kuzeybatı Azerbaycan'da icâzet alıp faaliyet göstermesi hem de Kazan ve Astrahan'da tarikatı yayması Mahmûd Efendi'yi özel bir konuma getirmiştir. Zira her iki bölgede de müellif müritlerinin olması Mahmûd Efendi'nin ve onun tasavvufî düşüncelerinin “Mahmûdiyye” adıyla anılmasını sağlamıştır. Bâkînî, kendilerini Mahmûd Efendi'ye nispet edenlerin Kafkasya'nın her tarafına yayıldıklarını söyleyerek bölge isimlerini daha da tafsilatlandırmıştır. Bun göre; başta Şîrvân ve Câr-Balaken olmakla Azerbaycan, Dağistan, Çeçenistan, Çerkez, Gazikumuk, Ahta, Kazan ve Astrahan gibi bölgelerde pek çok mürid, mürit ve medrese Mahmûd Efendi'nin yolundan gittiği iddia ederek faaliyet göstermişlerdir.¹³³

Almalılı Mahmûd Efendi sağlığında Azerbaycan'da sekiz kişiye tarikatı yayma icazeti vermiştir. Bunlar Talalı Ahmed Efendi (ö. 1321/1904), Hacı Cebrâil Efendi (ö. 1307/1889), Hacı İsmâil Efendi Suvagîlî (ö. 1302/1884), Hacı Hamzat Efendi Sakhurî (ö. 1308/1890), Hacı Hazret Efendi (ö. 1284/1868), Hacı Muhammed er-Rûçî (ö. 1303/1886), Hacı Baba Efendi el-Gahî (ö. 1304/1887) ve Nurullah Efendi Laysıkî (ö. 1315/1897)'dir.

Bunların haricinde o, Kazan'da sürgünde yaşadığı dönemlerde Muhammed Zâkir el-Çistavî'ye (ö. 1310/1892) ve Hacı Abdülvehhâb Hacıturhânî'ye (Astrahanî) tarikatı yayma izni vermiştir.¹³⁴

Almalılı Mahmûd Efendi'den sonra bu kolun Azerbaycan'daki temsilcileri sırasıyla Talalı Ahmed Efendi, Hacı Şuayb Efendi (ö. 1330/1912), Hacıyov Efendi (ö. 1367/1948), Muhammed Nâsîh Efendi (ö.1416 /1996)'dir.¹³⁵

¹³² Bâkînî, *Tabakât*, 623; Şamil Şikhaliyev, “Sûfîskiye Vird Nakşibendiyya i Şazaliyya vı Dagestane”, *Vestnik Avrasia*, 2007, 137-151.

¹³³ Bâkînî, *Tabakât*, s. 576; A.B. Sizranov, “Astrahansko-Kavkazie Sûfîskie Sbyezi”, *Kavkaz Sbornik*, sayı: 8: 2014, s. 339, 340.

¹³⁴ Bâkînî, *Tabakât*, s. 555; es-Sakhûrî, *Tuhfetü'l-Ahbâb*, s. 43-44; Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, s. 597.

¹³⁵ Ramazan Muslu, “Azerbaycanlı bir Mutasavvîf: Nâsîh Efendi”, *SÛİF*, sayı: 9, 2002, 174; Rihtım-Halilli, *İsmayıl Şîrvânî*, s. 130; Niyazov, *Azerbaycan'ın Şîmâl-Garbinde Dinî Hayat*, s. 108.

D. SONUÇ

Azerbaycan'da Nakşîlik XIX. yüzyılın başlarında Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin Şirvanlı Halifesi İsmâil Siraceddîn Şirvânî Kürdemîrî ile birlikte tekrar faal hale gelmiştir. İsmâil Kürdemîrî ile birlikte Kafkaslarda başlayan Nakşibendî-Hâlidî hareketi bölge halkının hareketli yaşam tarzıyla da birleşerek kendine özgü bir sistem geliştirmiştir. Özellikle Kafkaslarda o dönemde aktif olan medreselerde yetişen âlimlerin İsmâil Kürdemîrî'yle birlikte tarikata girdikleri görülmektedir. Mevlânâ Hâlid'in, tarikata âlimlerin davet edilmesi düşüncesi Kafkaslarda da İsmâil Kürdemîrî'yle aynen devam etmiş ve tarikata ilk önce âlimler davet edilerek medreseler Nakşibendîliğin yayılma zemini olmuştur. Bu uygulama sayesinde Kafkas halkları arasında Nakşibendîlik-Hâlidîlik kısa sürede yayılmıştır.

Tarikatın Kafkaslarda gelişme dönemi aynı zamanda Rusların da bölge üzerinde hâkimiyet kurma siyaseti güttüğü döneme rastlamaktadır. Bölgenin Müslüman halkı Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi vermiş ve bu direniş hareketi sırasında ve sonrasında Nakşibendîler bölge halkının bağımsızlığını, millî ve dinî kimliğini koruma gibi önemli vazifeleri icra etmişlerdir. Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan halklarının XIX. yüzyılda Nakşibendîlik-Hâlidîlik ile karşılaştıklarında bu düşünceyi kolayca kabul etmeleri ve kendi karakterlerini de bu tasavvufî sistem içerisinde ortaya koymaları Kafkasya'ya özgü bir Nakşî-Hâlidî anlayışının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İsmâil Sirâceddin Şirvânî Kürdemîrî ile Kafkaslarda başlayan Hâlidîlik hareketi Has Muhammed Şirvânî ve Molla Muhammed Yeragî ile birlikte Dağıstan'da yayılmıştır. Bu kola müntesip sûfiler özellikle Ruslara karşı verilen mücadelede aktif bir rol oynamışlardır. 1859'da İmam Şâmil'in Ruslara teslim olması ve Şeyh Cemâleddin'in Osmanlı'ya göç etmesiyle Dağıstan kolu küçük gruplar halinde dağınık bir biçimde temsil edilmiştir.

Nakşibendî-Hâlidî düşüncesi Hamza Nigârî ile birlikte Karabağ, Güney Azerbaycan ve Anadolu'da yayılırken üçüncü bir kol da Kuzey Azerbaycan'da Câr-Balaken (Zakatala, Balaken, Gah) bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Bu kol Almalılı Mahmûd Efendi'yle birlikte Mahmûdiyye olarak anılmıştır. En çok mürit ve halife yetiştirdiği yer Kuzey Azerbaycan olduğu için Mahmûd Efendiyle devam eden Hâlidîlik yine burada Mahmûdîlik adıyla varlığını sürdürmüştür. Bunun yanı sıra Mahmûd Efendi'nin sürgün edildiği yerlerde halifelerinin olması ve de Azerbaycan'da yetiştirdiği halifelerin bazılarının hem Rusya'dan hem de Dağıstan'dan müritlerinin olması farklı silsilelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

E. BİBLİYOGRAFYA

- Abbâskulu Bakıhanov, *Gülistân-ı İrem*, Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, 2010.
- Abdizâde, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, sdl. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 1996.
- Akabalı, Mirzâde Mustafa Fahreddin, *Hümây-ı Arş, (Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menâkıbnâmesi)*, nşr. Mehmet Rıhtım, Bakü: Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015.
- Akpınar, Yavuz, *Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.
- Algar, Hamit, *Nakşibendilik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, Trc. Sedat Özen, İstanbul: Kayıhan Yay., 1995.
- Bâkinî, Şuayb Efendi b. İdris, *Tabakâtü'l-Havâcegân-ı Nakşibendiyye ve Sâdâtü'l-Meşâihü'l-Hâlidîyye el-Mahmûdiyye*, Mohaçkale: Dârü'r-Risâle, 2014.
- Barlas, Cafer, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yay., 2013.
- Benningsen, Alexandre, Lemercier-Quellejey, Chantal, *Sûfî ve Komiser* (Rusya'da İslâm Tarikatları), Trc. Osman Türer, Ankara: Akçağ Yay., 1988.
- Berkok, İsmâil, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.
- Beşirov, Arif, "Mevlânâ İsmâil Sirâceddin Şîrvânî Kafkas Mürîdizm'inin Banîsidir", *I. Uluslararası Hamza Nigârî Sempozyumu*, Amasya: 2012.
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Târîh-i Cevdet*, Hz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2018, I-V.
- Durkilî, Nezir, *Nüzhete'l-Ezhân fi Terâcim-i Ulemâ-i Dağîstân*, Thk. Ebû Bekir b. Sehâvet ed-Durkilî Dağîstan: Dârü'l-Âsârî'l-İlmiyye, [t.y.].
- el-Alkadarî, Hasan Efendi, *Dîvânü'l-Memnûn*, Timurhanşûra: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1913.
- _____, *Âsâr-i Dağîstan*, Trc. Musa Ramazan, İstanbul: Şâmil Eğitim ve Kültür Vakfı, 2003.
- el-Hulvî, Mahmûd Celâleddin, *Lemzât-ı Hulviyye ez Lemzât-ı Hulviyye*, Hz. Mehmet Serhan Tayşî, İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1993.
- en-Nojbekrî, Halid Seyfullah b. Hüseyin en-Nakşibendî, *Mektûbâtu Halid Seyfullah ilâ Fukarâ-i Ehli'llâh*, Dağîstan, Dârü'r-Risâle, 2014.
- es-Sâkhûrî, Osman Efendi, *Tuhfetü'l-Ahbâbi'l-Hâlidîyye fi Şerhi'l-Kasîdeti'l-Mahmûdiyye*, Timurhanşûrâ: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1332/1914.
- Fatsa, Mehmet, *Tasavvufîta Mekki Kolu*, İstanbul: Mavi Yayınları, 2000.
- Gazikumukî, Cemâleddin b. Abdurrahman, *el-Âdâbu'l-Mardıyya fi't-Tarikati'n-Nakşibendiyye*, Mohaçkale: M. Mavrayev Matbaası, 1905.

- _____, *el-Âdâbu'l-Marziyye fi't-Tarikati'n-Nakşibendiyye*, (Tıpkı Basım), Mohaçkale: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1905.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1989.
- Hacıyev, M.M, *Solnitse Nastavleniya Şeyh Mahmud Efendi Ego Nastavniki i Premniki*, Mohaçkale: Nûru'l-İslâm, 2011.
- Haydarî, İbrâhim Fasîh, *Mecdü't-Ta'lid*, Trc. Eser Sazak, İstanbul: Semerkand Yay., 2011.
- Hilmî Dağıstânî, Hasan b. Muhammet, *Sirâcü's-Sa'âdât fi Siyeri's-Sâdât*, Dağıstan: Dârü'r-Risâle, 2011.
- _____, *el-Burücü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsu'l-Müeyyede*, Nşr. Abdülcelil Atâ, Beyrut: Darü'n-Nu'mân li'l-'Ulûm, 1996.
- İnal, İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemal, *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- _____, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yay., 1982.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, Hz. Hidayet Özcan, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2000, I-IV.
- Kazanî, Muhammed Murâd, *Zeyl-ü Kitâbi'r-Reşehât 'Ayni'l-Hayât*, Thk. Âsım İbrâhim el-Keyyâlî, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Knysh, Alexandar, *Tasavvuf Tarihi*, Çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ufuk Yay., 2008.
- Kundukh, Aytek, *Kafkasya Mürîdizmi*, Hz. Tark Cemal Kutlu, İstanbul: Gözde Yay., 1987.
- Muslu, Ramazan, "Azerbaycanlı bir Mutasavvîf: Nâsîh Efendi", *SÜF*, sayı: 9, 2002.
- Mustafâzâde, Tovfîk, *Azerbaycan Hanlıklarının Kısa Tarihi*, Bakü: 2011.
- Nasirov, Elnur, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, Bakü: Nurlar Neşriyyat, 2011.
- Niyazov, Ahmed, *XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimal-Garbinde Dini Hayat, İlim, Mederseler*, Bakü: Nurlar Neşriyyat, 2016.
- Olçay, Osman Fevzi, *Amasya Meşâhiri*, sad. Harun Küçük, Kurtuluş Altunbaş, Amasya: Amasya Belediyesi Yay., 2010.
- Özkılınç, Ahmed, *Seyyid Nigârî, Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri*, İstanbul: 2013.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1942.
- Rıhtım, Mehmet, *Seyyid Yahyâ Şîrvânî ve Şifau'l-Esrâ Adlı Eseri*, Bakü: Elm Yay., 2010.
- _____, *Mevlânâ İsmayıl Sirâceddîn Şîrvânî*, Bakü: 2011.
- Sizranov, A.B. "Astrahansko-Kavkazie Süfiskie Sbyezi", *Kavkaz Sbornik*, Sayı:8, 2014.
- Şabanov, Muhammed, *Tala'nın Yassı Yolu*, Bakü: Azerbaycan Milli Ansiklopedi Neşriyyatı, 2001.
- Şıkhaliyev, Şamil, "Süfiskiye Vird Nakşibendiyya i Şazaliyya vı Dagestane." *Vestnik Avrasia*, 2007.
- Togan, Zeki Velidi "Azerbaycan'ın Tarihi Hudutları", MEB İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: MEB. Yay., 1979, I-XV.
- Vassâf, Osmânzâde Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2015.
- Yılmaz, Salih, "Borçalı Türkleri", *Yeni Türkiye Dergisi, Kafkaslar Özel Sayısı*, sayı: 78, 2015.